

1944. izbili u Ateni. Churchill je osobno dao upute britanskom zapovjedniku da se postavi oštro prema EAM/ELAS-u. Kraj rata Grčka je dočekala razorena i osiromašena i ovisna o međunarodnoj humanitarnoj pomoći. No, rat nije bio završen. Uskoro će izbiti građanski rat kao jedan od prvih događaja nove hladnoratovske podjele, koji će konačno završiti porazom komunističkog EAM/ELAS-a. Nakon građanskog rata, oni koji su se borili na poraženoj strani bili su građani drugog reda, a mnogi su osuđeni na zatvorske kazne. Tijekom vojne diktature pukovnika (1967.-1974.) donesen je i zakon koji je pripadnike EAM/ELAS-a definirao kao "neprijatelje", dok je nekadašnjim pripadnicima zloglasnih zaštitnih bataljuna dao pravo na državnu mirovinu, što Mazower smatra nepravdom počinjenom nad ljudima koji su se u Drugom svjetskom ratu borili protiv Nijemaca, a kao saveznici Velike Britanije. No, savezništva iz Drugog svjetskog rata su u novim okolnostima hladnog rata brzo zaboravljena.

Ova knjiga daje vrlo detaljan prikaz grčke povijesti u vrijeme Drugog svjetskog rata, a u svakom slučaju pruža i mogućnost komparativnog istraživanja u vezi s luvatskom poviješću istog razdoblja. Mazower se koristio brojnim izvorima iz grčkih, britanskih, američkih i njemačkih arhiva, a knjiga je opremljena i vrlo zanimljivim fotografijama koje prikazuje slike iz svakodnevnog života u Grčkoj u tom razdoblju.

NIKICA BARIĆ

Jerzy HOLZER, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*. Srednja Europa, Zagreb 2002., 216 str.

Pojavu knjige poljskog historičara Holzera u hrvatskom izdanju treba gledati u svijetlu činjenice da je to jedna od, još uvijek rijetkih, uporednih analiza socijalističkih sustava. Iako su izvori za proučavanje ove problematike gotovo u potpunosti dostupni u svim zemljama za cijelo razdoblje postojanja socijalizma - izuzev najosjetljivije problematike, ili ponegdje, iz razloga nesređenosti grade, istraživanja ili sinteza koje bi opise pojedinih zemalja - izložene u nizu, zamjenila uporednom analizom, ima malo. Takvi radovi zahtijevaju solidno poznavanje razvoja i osobitosti svih zemalja, ali i stvaranje pogodnog istraživačkog koncepta u kojemu su nosivi elementi određene kategorije i pojmovi adekvatni za analizu sličnosti i razlika proučavanih zemalja.

Pregled povijesti komunističkog pokreta i sustava vlasti izložen je u četrnaest poglavlja: *Geneza, Postanak komunizma, Staljin kao diktator komunizma, Staljinistički sustav, Komunizam u Drugom svjetskom ratu, Rađanje bloka, Posljednje godine staljinizma, Prva kriza, Komunizam Hruščovljeva razdoblja, Stabilizacija i traženje sigurnih putova, Sustav poststaljinističkog komunizma, Desetljeće stagnacije, Propadanje komunizma, Pad komunizma*.

Ideje o uvođenju pravednog društvenog poretka javljaju se još od antike. Na načelo jednakosti pozivale se i sve novovjekovne struje europskog socijalizma, koje su, osim moralnih načela kao osnovice svojih ideja, pokušavale podastrijeti i intelektualne argumente. Uz sve ideje išli su i pokušaji programiranja dru-

štvrenog poretka utemeljenog na pravilima razuma, ali nitko prije marksista nije, kaže Holzer, tvrdio da može, uz pomoć jedne globalne teorije, objasniti cjelinu povijesti svijeta i čovječanstva, prirode i društva. Marksisti, u usponu od druge polovice 19. st., svoju su socijalističku doktrinu nazvali znanstvenim socijalizmom, iako su se kao i svi prije, vodili uglavnom moralnim razlozima. Pokušaj stvaranja jedinstvenog i sveobuhvatnog znanstvenog sustava značio je da znanost preuzima i funkcije koje je dotad ispunjavala religija "jer se samo ona usudivala stvarati cjelovite (i obvezujuće) sustave ideja." (5.) Ova ambicija trajno je na sebe navukla averziju crkvi prema marksizmu. Također, kako je znanost dotad preispitivala sustave koji su imali aspiracije prema jednoj i jedinjoj istini, ovakav postav dovodio je otpočetak u međunarodnom radničkom pokretu do sumnji i sukoba.

Prema autoru, okolnosti Prvoga svjetskog rata bile su odlučujuće za razvitak komunističkog pokreta i uvođenja komunističke vlasti u Rusiji 1917. godine. Iako se povjesničari ne mogu složiti oko toga koji su aspekti tih događaja imali najveće značenje, slažu se, kaže Holzer, da je rat bio velik šok, moralni, gospodarski i politički, što je pogodovalo rastu komunizma. Komunistički je, po njemu, bio nastavak a ne reakcija na rat, što je vidljivo i u brutalnosti i nasilju koje su komunisti prihvatili. (12.) Za razvoj totalitarnih tendencija u Rusiji, važna je i situacija prije rata i neposredno nakon njega, kada je nastupio krah društvenih odnosa: prestalo je funkcionirati tradicionalno društvo, a nije nastalo moderno. Umjesto društva postojala je amorfnu masu, koju je država mogla lako oblikovati. Doktrinarne razlike oko 'socijalizma u jednoj zemlji' i 'svjetske revolucije' koje su uvjetovale unutrašnje napetosti ideološke i političke naravi u Sovjetskom Savezu, prenosile se i na međunarodnu organizaciju radničkog pokreta - Kominternu, koja je proglašenjem '21 uvjeta' kao temeljnog pristupnog načela, ujednačavala ideološku, političku i organizacijsku potku njezinih nacionalnih sekcija. Između komunističkih stranaka, odnosno Kominterne i socijaldemokrata - tradicionalnih i brojnijih radničkih udruženja, u cijelom je razdoblju postojao sukob oko političkih oblika klasne borbe, pri čemu se socijaldemokratima pripisivalo 'sporazumaštvo' s buržoaskim snagama, a komunistima ukidanje demokratizma i uvođenje terora nad političkim neprijateljima. Rijetka su bila razdoblja kada su bili u zajedničkom frontu, odnosno kada se plediralo za zajednički rad - kao npr. u doba jedinstvenih frontova početkom dvadesetih i Narodne fronte sredinom tridesetih godina. Ono što ih je vezalo bilo je splešnjavanje revolucionarnih uvjeta odnosno rast fašizma i ugroženost temeljnih demokratskih sloboda.

Sovjetska država imala je razne faze izgradnje: ratni komunizam, razdoblje 'nove ekonomske politike', planska privreda. Kao podrška planiranoj industrijalizaciji zemlje provedena je kolektivizacija sela, pri čemu je bilo oko 14,5 milijuna žrtava a stanovništvo je pretvoreno u ljude skoro robovskog statusa - jer kolhoznicima nisu smjeli bez suglasnosti državne uprave napuštati imanja. (30.)

Kult mrtvog vođe Lenjina poslužio je Staljinu za razvijanje osobnog kulta koji je 'procvat' doživio u vrijeme čistki i štitio ga od kritika, davao mu osjećaj sigurnosti. U vrijeme najvećih čistki u Sovjetskom je Savezu usvojen ustav čije su proklamacije bile daleko od stvarnosti. Osnovni faktor u državi bila je uz Staljinu partija. Ona je funkcionirala na načelima demokratskog centralizma odnosno hijerarhiji i podvrgavanju odlukama viših organa. Kao 'poluge' partije djelovale su masovne organizacije (sindikati, omladinske i ženske organizacije). Pri-

vredom su rukovodile partijske instance. Uz partiju, sigurnosni aparat i vojska bili su stubovi sustava, pri čemu je njihova važnost varirala ovisno o okolnostima.

Kada su u pitanju 'čistke', naglašava Holzer, historičari ni danas nemaju jedinstveno gledište o motivima i namjerama tih čistki: neki traže za njih racionalna objašnjenja, drugi ih pripisuju Staljinovoj manji proganjanja. "Ne osporavajući očigledne činjenice da je vladar Sovjetskog Saveza bio nesklon ljudima, pun strahova za svoj položaj i sklon okrutnostima, valja primjetiti da su represije druge polovice tridesetih godina ojačale njegov položaj. Služile su također za jačanje slike mitskog neprijatelja koji kuje 'veliku urotu' posvuda u svijetu, a prije svega unutar zemlje, protiv Staljina i Sovjetskog Saveza -Trockog i trockista." (33.)

Žrtve čistki tridesetih godina bile su različite kategorije stanovništva. Represijama, suđenjima (za istaknute komuniste), smrti, logorima, preseljavanju obitelji bilo je, prema istraživanjima, podvrgnuto nekoliko milijuna ljudi. Pod udarom čistki bili su i komunisti-emigranti koji su živjeli u Sovjetskom Savezu, uglavnom u Moskvi. Po Holzeru, najbrutalniji je bio obračun s poljskim kadrovima čija je partija raspuštena, većina njezinih aktivista pogubljena i poslana u logore, a teškim progonomima podvrgnuti su bili i jugoslavenski, mađarski i austrijski komunisti.

Ali, unatoč svemu tome, dinamičan je bio razvoj mnogih europskih komunističkih partija u to vrijeme, što je objašnjivo time da se nije dovoljno znalo o teroru, osim o velikim suđenjima, ali je bilo vezano i uz Kominterninu, od Staljina instruiranu politiku, da se u vrijeme 'tvrde' politike u Sovjetskom Savezu, vodi umjerena politika u svim drugim zemljama, usmjerena na pridobivanje političkih partnera. (36.) Najpoznatiji je primjer u tomu francuska 'jedinstvena fronta' predložena od strane socijalista a prihvaćena od komunisti 1934. godine. Komunisti su otišli i korak dalje te iste godine predložili širenje tog saveza u Narodnu frontu kao protufašistički savez koji bi okupio sve pobornike parlamentarne demokracije, a što je i ostvareno 1935. I u drugim zemljama komunisti su počeli pokazivati spremnost za suradnju, prihvatila je to i Kominternina kao svoju politiku koja je trajala do potpisivanja sporazuma Ribbentrop-Molotov 1939. godine. Zaokret u sovjetskoj politici uvjetovan tim sporazumom pogubno se odrazio na cjelokupni radnički pokret jer su Kominternine upute oštricu političke borbe usmjerile na 'imperijalizam'. Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez Kominternina se vratila svojoj prijašnjoj politici a komunističke partije u okupiranim zemljama pozvale su na otpor.

Prema Holzeru, za komunistički pokret otpora u Europi bila je karakteristična "težnja da se oružane akcije vode u što većim razmjerima. Nema sumnje da su u odnosu na pripadnike svih ostalih političkih struktura upravo komunisti -sa svojom dugogodišnjom tradicijom ilegalnih i polulegalnih akcija - bili najbolje pripremljeni za podzemnu borbu protiv okupatora. Iako poduzimanje oružane borbe nije uvijek odgovaralo uvjetima u pojedinim zemljama, a znalo je voditi i velikim gubicima, ono je proizlazilo iz međunarodne strategije komunizma, usmjerene prije svega na rasterećenje Sovjetskog Saveza koji se do jeseni 1942. godine nalazio na udaru niza njemačkih ofenziva." (57.)

Poslijeratna popularnost komunizma, prema Holzeru, proizlazila je iz uvjerenja da se on u svojim temeljnim koncepcijama pokazao uspješnim protivnikom

fašizma. Također, u intelektualnim krugovima vizija nadnacionalne zajednice uspoređivana je s tragedijom do koje je dovelo utemeljenje europskog poretka na nacionalnim državama i ideologijama nacionalizma. Prihvatljivosti komunizma pridonosilo je i sjećanje na veliku gospodarsku krizu tridesetih godina te su i radnici i intelektualci vidjeli put u budućnost onako kako su to predlagali komunisti, preko nacionalizacije gospodarstva i planske privrede.

Promjene 1945. godine isprva nisu bile velike, u europskim 'blokovskim' zemljama nije odmah upostavljen sovjetski model. U Sovjetskom Savezu na djelu je bio sukob dvije tradicije, od kojih se prva nadovezivala na komunističku tradiciju i bila za širenje svjetske revolucije, druga se nastavljala na rusku imperijalnu tradiciju, zagovarajući širenje i jačanje sovjetske vlasti na, za nju, strateški važnim područjima. Nade u širenje komunističkih revolucija imale su u neposredno poratnoj Europi snažne temelje: komunističke stranke u mnogim su zapadnim zemljama imale masovnu podršku iskazanu kroz izbore. Kasniji razvoj međunarodnih zbivanja od kojih su osobito važni američki utjecaj pri nestajanju komunističkih stranaka iz vlada Italije i Francuske, zaokruživanje granica zapadnog svijeta sa Zapadnom Njemačkom, gospodarska obnova Europe i politika hladnog rata činili su elemente za sovjetsku odluku o pobjedi imperijalne tendencije odnosno jačanja sovjeticizacije.

Za sve zemlje u koje je došla Crvena armija, karakteristično je, prema autoru, nekoliko zajedničkih 'pravila': *obračun s 'fašistima'* - što je podrazumijevalo progon kolaboranata i njemačke narodne skupine, ali je pod tom 'šifrom' obavljen i napad na komuniste kojima se nije mogla pripisati kolaboracija. Najveće represalije u ovom kontekstu, prema autoru, odmah poslije rata dogodile su se u Poljskoj i Jugoslaviji. Drugo 'pravilo' u svim zemljama bilo je stvaranje *'fronti'* i *političkih blokova* u kojima su komunisti imali, ili su ubrzo ostvarili, potpunu dominaciju. S tim u vezi je i *uništavanje svih stranaka izvan fronte, kao i onih u fronti koje osporavaju primat komunističke partije*. Četvrto 'pravilo' - utemeljeno u emocijama suradnje tridesetih godina, bila je *relativno duga tolerancija djelovanja socijalista i socijaldemokrata* - tamo gdje ih je bilo. Ali, ishod je bio sličan prijašnjem: prvo se vršio pritisak da se iz vodstva uklone oni neskloni komunistima ili je slijedila zabrana stranaka.

Zajedničko iskustvo svih ovih zemalja bilo je i *stvaranje obavještajnih grupa u strankama unutar ili izvan 'fronte' u koje su ulazili komunisti i njihovi pristaše*. Preuzimanje vodstva tih stranaka a istodobno *skrivanje pripadnosti komunističkoj partiji* također je karakteristika toga doba.

Pregled razvoja sustava vlasti u Sovjetskom Savezu i europskim socijalističkim zemljama nakon 1945. Holzer utemeljuje u uporednoj analizi djelovanja temeljnih stubova sustava: partije, policije i vojske, pri čemu je težište na djelovanju partije. Tome dijelom pridonosi i autorova teza da su u 'istočnoeuropskim' zemljama vojska i policija imale daleko manju ulogu no u SSSR-u.

Nakon smrti Staljina 1953. godine djelomice je promijenjen mehanizam djelovanja vlasti u Sovjetskom Savezu: ukinuta je posebna pozicije vode tipa Staljina. Na Dvadesetom (1956.) i Dvadeset i drugom kongresu KPSS (1961.) Hruščov je kritizirao neke aspekte prethodne vladavine - kult ličnosti, zlorabote i nepravde prema pojedincima i narodnim grupama, ali dublja kritika cjelovitog sustava nikad nije poduzeta. Hruščovljeva reforma osnovnih faktora vlasti kroz personalne promjene te reorganizacijske mjere, ojačala je republičke i regional-

ne vlasti. Aparat sigurnosti je za vrijeme Hruščova izgubio poziciju na užrb voj-
ske, kao i partije nešto kasnije. Primarna uloga vojske za vrijeme vladavine Brež-
njeva bila je određena međunarodnim kontekstom odnosno trkom u naoružan-
ju.

Destaljinizacija je proizvela određenu krizu u međunarodnom komunistič-
kom pokretu: bilo je potrebno osmisliti nove oblike legitimacije te se u Moskvi
1953. usvaja politika 'novog kursa' za zemlje Bloka, što je u to doba podrazumi-
jevalo preorijentaciju na poboljšanje zadovoljavanja potreba stanovništva tih ze-
malja u vezi sa standardom. Građanski nemiri te iste godine u Istočnoj Njemač-
koj te kasnije u Poljskoj i Mađarskoj pokazali su da su očekivanja stanovništva
bila puno veća. Sovjetska intervencija u Mađarskoj 1956. bila je šok za europske
komunističke partije, ali je činjenica da su je sve prihvatile. Sovjetsko je vodstvo,
kaže Holzer, shvatilo da promjene moraju biti sporije i ne ugrožavati stabilnost
sustava, koja je očito u tim zemljama bila mnogo manja no u Sovjetskom Save-
zu. (99.)

Destaljinizacija je dugoročno imala efekte i u zapadnoeuropskim komunistič-
kim partijama, bilo onima od manje važnosti, bilo u najbrojnijima i najutjecajni-
jima kao što su bile talijanska i francuska. Neke su partije, kao talijanska KP, na-
redno razdoblje iskoristile da oblikuju vlastitu politiku i programsku orijentaci-
ju, odričući se pojedinih starih doktrinarnih rješenja. Francuska KP je ostala u
istoj ideološkopolitičkoj orbiti kao i ranije. Većina je tih stranaka polagano gu-
bila članstvo i utjecaj. Berlinguerov 'povijesni kompromis' odnosno ponuda za
suradnju s kršćanskim demokratima, koji su vladali zemljom od 1945. godine,
nije uspio. Talijanski su komunisti na izborima osvajali značajan postotak glasova,
npr. 1976. komunisti su dobili trećinu, i mogući sporazum sa kršćanskim de-
mokratima sigurno bi promijenio političku scenu Italije. Ta su nastojanja naišla
na otpor talijanskih političkih saveznika u Europi i Sjedinjenih Država, ali i unu-
tar zemlje te završila ubojstvom Alda Mora, vođe kršćanskih demokrata sklonog
sporazumu.

Za usporedbu, Holzer navodi broj članova KP u zemljama gdje su komunisti
na vlasti: 32 milijuna osamdesetih godina, uključujući Jugoslaviju s 2 milijuna i
140.000 članova u Albaniji. Izvan tog kruga, u drugim europskim državama bi-
lo je 3 milijuna članova, od čega više od pola u Italiji. Pri tome, 1988. godine u
SSSR-u je broj članova bio 19,483.000, što znači da je članom KP bio svaki 14.
stanovnik i svaki 10. odrasli stanovnik. (129.)

Gorbačovljeve ideje osamdesetih godina o 'petestrojki' u privredi i 'glasnosti'
kao njezinoj podršci u javnosti, imale su konceptualne nejasnoće i slabosti: ob-
noviti neefikasno gospodarstvo, potaknuti opću aktivnost stanovništva i - zadr-
žati kontrolu partije nad događajima. (165.) Namjeravana reforma društva i dr-
žave pod kontrolom partije imala je i drugih slabosti, npr. onu vezanu uz nacio-
nalno pitanje. Baltičke, potom i zakavkaske zemlje, na prve pojave političkog
'omekšavanja' zatražile su redefiniranje svog statusa, odnosno nezavisnost. Zbi-
vanja u istočnoeuropskim zemljama koja su slijedila, prevazilazila su namjerava-
ne granice Gorbačovljevih reformskih zamisli. Vladajuće garniture u većini tih
zemalja nisu prihvaćale 'perestrojku' jer je dovodila u pitanje ustaljene obrasce
vladanja, u nekima, npr. Poljskoj, vlast se na povećane zahtjeve stanovništva i
organiziranih grupa ('Solidarnost') kolebala između represija i ustupaka. Neus-

pjeh 'perestrojke' pokazao se tako prije nego je 'odigrana': po Holzeru, Gorbačov nije uzeo u obzir države 'bloka', u kojima je stabilnost sustava bila manja.

U zapadno europskim partijama Gorbačovljeve zamisli prihvatile su one partije koje su i inače, kao npr. talijanska, osporavale načela jedinstvenosti komunističkog pokreta. Holzer na primjeru Poljske kojoj u analizi, od svih zemalja, izuzev Sovjetskog Saveza, posvećuje najviše prostora, zorno pokazuje kako u zbivanjima krajem osamdesetih i početkom devedestih, ni partija, ni njezini protivnici, nisu bili svjesni posljedica svog djelovanja. Partija je, kaže on, činila velike ustupke, ali nije sumnjala u svoju snagu i očuvanje vlasti: čak ni promjene izbornih zakona, kojima se dio mandata otvarao slobodnom kandidiranju i glasovanju, a koje izbore je partija potpuno izgubila, nisu bile signal da je to test mogućnosti daljnje partijske vladavine. (172.)

Sudbina skoro svih, na izborima poraženih komunističkih partija, veoma je slična: promjenile su svoje ime u socijaldemokratsko, nisu se odrekle svog porijekla ali su odustale od partijskog programa za sadašnjost i budućnost. Također, nisu se odrekle ni svoje stečene stranačke 'infstrukture', finansijskih sredstava i stranačkog vlasništva. Ali, na novim izborima, kao socijaldemokrati dobili su veoma malo glasova. Osim Rumunjske te kasnije Jugoslavije - u kojima je raspad sustava obilježen krvavim sukobima - raspad komunizma odvio se uglavnom brzo. U Sovjetskom Savezu komunizam je preživio nešto dulje: neuspjeli vojni puč protiv Gorbačova svjedočio je o nezadovoljstvu dominantnih političkih snaga njegovom neodlučnom i nejasnom politikom. Autor podvlači i kolebljivost i nesposobnost organizatora puča "koji se - suprotno komunističkoj tradiciji - nisu bili spremni poslužiti silom" (186.) te odlučnost Jeljcina koji je pozvao na otpor urotnicima i zabarikadirao se u parlamentu, kao i odlučnost masa koje su izašle na ulice.

Zaključne misli autora sintetiziraju povijest komunističkog pokreta i sustava vlasti: u prvoj fazi, kada je komunistički pokret bio najdinamičniji, predstavljao je moralni i ideološki protest protiv nepravde suvremenog svijeta, ali i san o poretku izgrađenom na načelima pravde i razuma. Impulsa njegovu rastu je bilo mnogo: Prvi svjetski rat, gospodarska i socijalna kriza tridesetih, valovi nacionalne mržnje i pojava Trećeg Reicha. Dinamika je pokreta, po autoru, oslabila polovicom pedesetih godina "kada je iznutra postala upitna moralna i ideološka legitimacija komunizma nakon što se saznalo o zločinima izvršenima u njegovo ime tamo gdje je imao priliku započeti ostvarivanje poretka koji je najavljivao." (188.)

Faza stagnacije i postupnog propadanja događala se u razdoblju od šezdesetih do kraja osamdesetih godina, pri čemu su razlike u tempu i oblicima između pojedinih zemalja bile velike, ali u osnovi je tekao isti proces: moralna i ideološka legitimacija komunizma postala je upitna u konkurenciji s europskom demokracijom i tržišnim gospodarstvom koji su ostvarivali, i ekonomski rast, i blagostanje, ali, i načela socijalne sigurnosti. (189.) Vladajuće garniture u svim su zemljama pokazale nesposobnost rješavanja problema na ikoli drugi način do silom - Poljska 1970., 1981, Mađarska 1956., Čehoslovačka 1968. godine. Često se posezalo i za korištenjem elemenata drugih ideologija za nadopunu nedostatka vlastite legitimacije, npr. korištenjem nacionalizma, pri čemu je izrazit primjer Rumunjska, ali i Poljska.

Za razvoj sustava vlasti, prema autoru, karakteristično je, da je prvo bio ograničen na SSSR, gdje je sazrijeva do jednog oblika postignutog pred Drugi svjetski rat. Nakon 1945. proces sazrijevanja ponovio se, pod vanjskom kontrolom, u zemljama 'narodne demokracije': "Oblik komunističkog sustava postignut u toj fazi svodio se na stvaranje institucionalnih rješenja koja su vladajućima osiguravala punu vlast, te na preventivno osiguranje poretka kroz stalni masovni teror, ali istovremeno i kroz neprestanu rotaciju kadrova koji su jednako kao i cijelo stanovništvo bili zahvaćeni terorom. Ta pravila trebala su osigurati u isto vrijeme i stabilnost i dinamiku." (189.) Polovinom pedesetih godina primjena masovnog terora je ograničena, rotacija kadrova je svedena na minimum, što je svjedočilo da je komunizam postigao stabilizaciju, ali i o tome da su kadrovi koji su opsluživali taj sustav, zadovoljili svoje interese. Posljedica tih promjena bila je sveopća birokratizacija sustava i gubitak dinamičnosti. U međuvremenu, kadrovi neugroženi rotacijom izgubili su političku motivaciju i podlegli demoralizaciji, a jačanje je veza sa zapadnim tržištem razvilo materijalne aspiracije. Tako, birokratsku su pasivnost pratile - suprotno poretku koji je komunizam trebao ostvariti - individualna aktivnost u zadovoljavanju vlastitog interesa, težnja udobnom životu i bogaćenju, često i korupcija. (190.)

Kad se govori o raspadu komunizma kao pokreta, kaže Holzer, logično je postaviti pitanje i što je ostalo? Stranaka koje bi mu bile vjerne nema, ali ostaje ono radi čega je taj pokret i nastao - "san o pravednom i racionalnom svijetu". Zbog iskustva realnog socijalizma taj je san oslabio, ali, s druge strane, pod utjecajem svjesno ili nesvjesno upijane indoktrinacije, postao je sveprisutan. U zemljama gdje su nekad komunisti bili na vlasti, milijunima se ljudi teško pomiriti s činjenicom da su jedni bogati, drugi siromašni, posebno kad to nije lako objasniti moralnim argumentima. Te frustracije proširile su se pod izravnim ili neizravnim utjecajem komunizma i u europske zemlje demokracije i slobodnog tržišta. (191.)

Još je manje ostalo od komunizma kao sustava vlasti. Dva su aspekta tog problema: 1. - nepostojanje demokratske političke kulture u zemljama gdje su na vlasti bili komunisti. Ta se teza može osporavati činjenicom da i ranije, u njima toga nije bilo, ali istodobno, u vrijeme podjele Europe na komunističku i nekomunističku, u ovoj drugoj, napredak su načinile i zemlje koje su zaostajale u razvitku demokracije, te 2. - problem društvene strukture jednog sustava u kojemu je nekoliko desetljeća mjesto pojedinca određivala država - kroz donošenje odluka ili, pristup dobrima koje je, opet, dijelila država. Potkraj komunizma, u intelektualnim i finansijskim elitama igrali su važnu ulogu ljudi koji su osobno ili rodbinski bili vezani uz sustav vlasti. Te su elite, kaže Holzer, preživjele pad komunizma.

Nije ostalo mnogo ni od komunističkog imperija kakav je bio SSSR: nakon raspada te države, Rusija se ipak ne može mjeriti sa prethodnicom. Ali, ostala je jaka vojska, iako poljuljana potencijala. Također, nasljedstvo sovjetskog imperija je, prema autoru, imperijalna svijest Rusa: "Nju se ne može smatrati produktom svijesti Rusa iz pretkomunističkog razdoblja jer je onda bila prisutna jedino u bogatijim i obrazovanim slojevima. Komunistička imperijalna indoktrinacija i iskustva višedesetletnje supersile taj su element proširili u društvu." (192.)

Prema Holzeru, ovaj pokret nema budućnost, "jer je u konačnici nakon više od sedamdesetogodišnje povijesti komunizam doživio poraz. To novi naraštaji ne praštaju."

Knjiga Jerzy Holzera bit će korisna studentima i široj zainteresiranoj publici jer nudi sažet, ali veoma informativan pregled razvoja komunističkog pokreta i sustava vlasti u europskim zemljama s vladajućim komunističkim partijama. Poslužit će i istraživačima razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata kao solidan uvid u temeljne karakteristike razvoja zemalja Istočne Europe i uloge Sovjetskog Saveza na tom području. Za detaljnije informacije o svakoj zemlji treba, ipak, koristiti druge postojeće radove.

U pristupnim razmatranjima i argumentaciji nekih teza Holzer je na tragu shvaćanja koja mogu biti smatrana zastarjelima, ali nisu ipak usamljena. Naprimjer, autorov tretman četničkog pokreta Draže Mihailovića podsjeća na zapadne hladnoratovske stereotipe nakon Drugoga svjetskog rata, na sličan način prilazi se i kalkulantskoj politici Staljina iskazanoj kroz sporazum Ribbentrop-Molotov, 'upitnosti' antifašističkog usmjerenja komunističkog pokreta, njegovim ratnim zločinima te tretiranju hladnog rata kao jednosmjernog djelovanja jednog aktera. To da je povijest međunarodnog i osobito, europskog komunizma bila određena ulaganjem jednako velike političke energije, sredstava, kao i vojnih kapaciteta obje strane, ne bi trebalo istraživačima tog razdoblja biti nepoznato, jer o tome postoji mnogo kvalitetnih radova. Obnavljanje pristupnih stereotipa o 'dobra' i 'lošima' - pri čemu se uvijek zna unaprijed koja je to druga snaga, u istraživanjima ovih povijesnih događaja, aktera i procesa jest neinspirativno i zapravo poziva na neistraživanje - jer je sve već znano.

KATARINA SPEHNJAK

Sabrina P. RAMET. *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Westview Press, Boulder, Colorado 2002⁴., 426 str.

O prijašnjoj Jugoslaviji, osobito njezinom socijalističkom razdoblju, pisalo se mnogo u inozemstvu, i to različito nego o ostalim socijalističkim državama. Povijest izgradnje njezina modela razvoja pobuđivala je interes neovisno o ideološkim i političkim razlikama. Raspad europskih komunističkih poredaka krajem osamdesetih u Jugoslaviji je početkom devedesetih dobio drukčije oblike i sadržaje. Ogroman broj radova nastalih u posljednjih deset godina opet joj daje istaknuto mjesto u politološkoj i historiografskoj produkciji. Među njima, mnogo je onih pisanih jednostrano, pojednostavljeno i bez poznavanja povijesnih okolnosti. Ističu se ipak i oni koji, kao Sabrina Ramet, kako je to u Predgovoru napisao Ivo Banac, poznaju i razumiju kulturni kontekst južnoslavenskih naroda. Ova je autorica, istražujući dvadesetak godina prošlost i suverenost Jugoslavije, objavila velik broj knjiga i priloga u časopisima.

Knjiga ima četiri dijela - 'Raspadanje 1980.-1991'. (1.-77.), 'Religija i kultura' (79.-149.), 'Rat i tranzicija' (151.-273.) i 'Mir bez prava?' (275.-374.), 'Epi-